

RÉGIÓ ÉS REGIONÁLIS HISTORIOGRÁFIÁK

Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa

I. A nemzeti múlt nagyelbeszélésének kritikája

A 20. századi magyar történetírásban beazonosítható egy, az orientalizmusra emlékeztető diskurzus, amely a centrum-periféria vagy a birodalom és a gyarmat relációjában jelenítette meg a magyar történelem fő eseményeit. A kora újkorra, és ennek a 16–18. századok közötti periódusára fókuszálva, feltűnik, hogy az *önálló* Erdély története ebben a historiográfiai kontextusban, különleges jelentőséggel telítődik. Hiszen az erdélyi államiság relatív önállósága, az 1687 vagy 1690/1691-ig fenntartott egzisztenciája ellenére is, a magyarországi történetírásban nem az önállóság, a különállóság vagy függetlenség történeti vizsgálatát eredményezte, hanem egy olyan speciális nagyelbeszélés promóciójához vezetett, melyben Erdély „történeti szerepe” arra redukálódott, hogy a magyar államiság, sőt a nemzetállam ideáját, politikai programját átmentse, megőrizze és ennek mindenkorai megvalósítására törekedjék. Ennek fényében a Magyar Királyságtól független Erdély politikája, kultúrája és kora újkori társadalma kizárólag egyetlen célt szolgál(hatot)t, a három részre szakadt ország újraegyesítését, és vele az egykori Magyar Királyság dicsőségének visszaállítását.

Meggyőződésem, hogy az ily módon előadott történelem egy sajátos centrum, a 19. vagy a 20. századi Magyarország és magyar történeti tudat felől artikulálta ezt az értelmezési sémát. A magyar birodalmi tudat, sőt az impérium történeti víziója, olyan történelem-értelmező trópusá lépett elő, amely a három részre szabdalt államtest egyetlen igazán funkcionális membrumában, Erdélyben, kizárólag a nagy magyar birodalom ideájának ideiglenes konzerválóját látta/látja, erre redukálja, illetve megtagadja ennek különleges egyéni, eltérő érdekek felől kialakított sajátos, azaz *regionális identitását*, hivatását és jogosultságát. Ez azért is igazságtalan és implicit módon tudománytalan megközelítés, mert ignorálja azokat a speciálisan Erdélyhez, a fejedelemség politikai, gazdasági, sőt hadi érdekeihez kapcsolódó indítványokat, politikai tetteket vagy diskurzusokat, amelyek nem a „közös” ma-

gyar érdeket szolgálták ki, hanem, számomra érthető módon, kizárólag erdélyi prioritásokat próbáltak megvalósítani.

A regionalizmus és implicit módon a patriotizmus eszmetörténetének ilyen szempontú kutatása, nyilván várat még magára a magyar történetírásban, miközben a nyugati tudományosság évtizedek óta foglalkozik ezekkel a történeti problémákkal. Az angol történetírás a nemzeti múlt, esetükben a britség, történetének genezise ürügyén vizsgálta azt, hogy az I. Stuart Jakab uralkodásával létrehozott „*Great Britain*” konstrukció mögött mennyiben tételezhető egységes államtest, politikai kultúra, nemzeti identitás és mindezt igazoló történeti múlt. Ez a kérdésfelvetés – „*the question of Britain*”¹ – azért is releváns saját vizsgálataim historiográfiai megfontolásai felől, mert a régiók problémájára kérdez rá. A kérdést kutató David J. Baker pontosan azt feszegeti, hogy az Angliát, Skóciát, Walest és Írországot betagozó „*Great Britain*” ideológiai konstruktuma, miért csak Angliát és Skóciát említi és ignorálja a többi régiót?

A magyar mint kelet-európai patriotizmus² történetére figyelve, ehhez hasonlóan, Erdély mint régió történetírói értékelését látom problémásnak. Ellentmondásnak ítélem azt az inkompatibilitást, amely a „közös” magyar történet projekciója és Erdély regionális érdekektől meghatározott történeti képe közé feszül. Meggyőzően illusztrálja ezt a problémát az a helyzet, amely akkor állt elő, amikor az erdélyi politikai elit jelentős része elhatárolta magát a II. Rákóczi Ferenc 1703–1711 között vezette mozgalomtól. Az erdélyi főnemesség nagy része és a gubernium, akárcsak Thököly idejében, testületileg megmaradt németpártinak, és a mozgalom, tegyük hozzá a kuruc fosztogatások ideje alatt, a megerősített erdélyi várak valamelyikében (Szeben, Brassó, Marosvásárhely, Fogaras stb.) igyekezett átvészelni a háborús állapotokat. Ezek egyike volt a Szebenben meghúzódó, de hamarosan fogságba kerülő Bethlen Miklós, illetve a brassói exiliumot megélő Cserei Mihály.

Következésképp arra vállalkozom dolgozatomban, hogy egy adott kora újkori forrásban, az emlékiratban és ennek praetextusaiban, amely az élettörténet kontextusában előadott, lojalitás, patriotizmus, azaz a hazafiság törté-

1 BAKER, David J., *Shakespeare, Spenser, Marvell, and the Question of Britain*, Stanford, Stanford University Press, 1997, 28.

2 A patriotizmus-kutatás kelet-európai térségeket is lefedő vizsgálatához és újabb kutatási eredményeihez lásd: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* ed., TRENCSENYI Balázs and ZÁSZKALICZKY Márton, Leiden, Boston, Brill, 2010; illetve Anthony D. SMITH, *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant, and Republic*, Malden, Blackwell Publishing, 2008.

nete is, a történelmi szereplők mentális világának egyik meghatározó vonására, a regionalizmusukra reflektáljak. Az elvégzendő vizsgálat bevallottan a centrum-periféria relációba szervezett historiográfiai nagybeszélés kritikáját célozza meg annak érdekében, hogy a regionális történelmi tudat és politikai magatartás érvényességét illusztrálja. Következésképp módszertani szempontból egy olyan *komparatív szövegarcheológiai* vizsgálatra vállalkozom, amelynek során főként az emlékiratok kevésbé ismert praetextusait értelmezem. Így mind Bethlen, mind Cserei esetében az emlékiratok megírását – Bethlen Miklós (1708–1710), Cserei Mihály (1709–1712) – közvetlenül megelőző, ezeket előkészítő és befolyásoló textusok kontrasztív-komparatív vizsgálatáról lesz szó a továbbiakban. A komparatív vizsgálat során a két korpusz többé-kevésbé egységesnek tételezett diskurzusát további összetevőkre bontom, amelyeket egyenként összehasonlítok. Az értelmezés fókusza, szándékosan a kevésbé ismert Cserei Mihályra és szövegeire összpontosít valamelyest nagyobb mértékben.

Az értelmezésem forrását képező praetextusok tehát, Bethlen Miklós esetében a *Columba Noé*³ röpirat, míg Cserei esetében a csupán részleteiben publikált *Compendium theologicum et politicum*.⁴ Az értelmezés során, természetesen, mindkét szerző emlékiratát is hasznosítom és idézem, valahányszor szükség van erre. Bethlen Miklós és Cserei Mihály példája azért alkalmas erre a vizsgálatra és komparációra, mert mindketten távolmaradtak és el is ítélték a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot, amely Erdély számára rengeteg veszteséget okozott. Noha a korabeli erdélyi társadalom és elit két eltérő végétől szemlélik az eseményeket, viszonyulásuk sok közös elemet tartalmaz, alapvetően eltérő társadalmi státusuk és politikai jelentőségük ellenére is. Amellett fogok érvelni az értelmezés során, hogy Bethlen és Cserei alapjaiban hasonló, regionalizmust mutató politikai attitűdjük és írásaik a kora újkori erdélyi kultúra olyan meghatározó és általánosan ismert diskurzusából következett, amelyet a kutatás nem méltatott érdemben vagy néha félre is értett.

3 A *Columba Noé* eredeti, kéziratát Bécsben őrzik: Gothe Fridum Fridericum VERONENSIS, *Columba Noe cum Ramo olivae...*, Hagae, 1704. (Kézirat, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, jelzete: Hungarica Specialia Fasc. 365, 56r–65v). A röpirat magyar fordítása: BETHLEN Miklós, *Olajágat viselő Noé galambja = Magyar gondolkodók 17. század. Államelmélet és politikai gondolkodás*, szerk. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 283–295.

4 CSEREI Mihály, *Compendium theologicum et politicum, azaz oly egyűgyű írás, melyből mind lelked idvességit, mind világi életednek rendes folytatását rövidesen megtanulhatod*, 1709. A kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárának unitárius fondjában található, jelzete: ms. U. 1119. Részleges kiadását lásd: SZÁDECZKY Lajos, Cserei történetbölcseleti műve, *Történelmi Tár*, 1906/VII, 445–480; 481–552.

II. A kora újkori erdélyi patriotizmus lehetséges modellje

Az értelmezés szempontjából optimális eljárásnak tűnik kiindulni a patriotizmus legalapvetőbb definíciójából, miszerint ez nem más, mint *amor patriae* vagyis a haza, a *patria* szeretete.⁵ Tulajdonképpen itt az *amor*, elsősorban egy olyan komplex lojalitási viszonyt jelöl, amely nem (csak) érzelmekre, hanem érdekekre, kölcsönös függőségi relációkra vezethető vissza. Nem véletlen, hogy a középkor folyamán a patriotizmus, vagy proto-nacionalizmus számára érzelmi-erkölcsi és intézményes modellt a feudális hűbéri kapcsolat biztosított.⁶ Bethlen Miklós és Cserei Mihály esetében, a helyzet sajátosan bonyolódik azáltal, hogy egy sajátos kora újkori régió konfesszionálisan meghatározott társadalmában éltek. Az ego-dokumentum funkciót ellátó praetextusok mint források alapján vizsgálható *haza iránti lojalitásuk* modellezéséhez, fontos elkülöníteni a fenti kritériumokból levezethető belső összetevőket. Következésképp Bethlen és Cserei patriotizmusának diskurzusában három meghatározó, és egymással bonyolult interakciókat generáló elemet különítünk el: 1. regionális történeti tudat; 2. felekezeti meghatározottság; 3. politikai és jogi reflektáltság.

A további csupán vázlatos vizsgálat során e három elem jelenlétét, hatását majd komparációját végzem el, előbb Bethlen Miklós, majd pedig Cserei Mihály szövegeiben.

II.1. Bethlen Miklós patriotizmusa

Bethlen Miklós emlékirataiban és leveleiben dokumentálódott diskurzusának jelentősége aligha szorul bizonyításra. Forrásértékét tekintve is, amióta a Bethlen-levelezés napvilágot látott, valószerűen tudjuk értékelni referenciáit. Az más kérdés, hogy hányan (nem) azonosultak politikai programjával és patriotizmusával. Az sem mellékes, hogy kancellárként, majd pedig felségáruházzal megvádolt rabként fogalmazta meg a lojalitásáról referáló legfontosabb szövegeit. Bejáratott szakirodalmi igazság, hogy kortársai nem értették meg, nagy kérdés, hogy mennyire értjük mi magunk Bethlen Miklóst...

5 Ernst KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, Princeton, University Press, 1997, 231.

6 Febvre fogalomhasználatában a hűbéres-vazallus kapcsolat (*le lien vassalique*) által feltételezett hűség (*fidélité*) képezi az eszmetörténetileg releváns előzményét a patriotizmusnak. Vö. Lucien FEBVRE, „*Honneur et Patrie*,” Paris, Perrin, 1996, 93–94. A kérdéskör további tárgyalásához lásd még: Jean LESTOCQUOY, *Histoire du Patriotisme en France*, Paris, A. Michel, 1968, 18–40; illetve 45–59.

II.1.1. Regionális történeti tudat

Félreérthetetlen az a mód, ahogy Bethlen Miklós a *patria* fogalmát mind topográfiailag, mind a történeti tudat szempontjából kizárólag ahhoz a régióhoz, azaz Erdélyhez köti, amely a középkor folyamán is, noha alárendelődött, de valamilyen módon mégis elhatárolódott a Magyar Királyság intézményétől. Ez a történeti előzmény tette lehetővé az önállósulást 1541-ben a laza szerkezetű és megrokkant magyar államtesttől. Ennek megfelelően Bethlen diskurzusában, a *haza*, azaz a *patria*, kizárólag csak Erdély jelöli. Emlékiratában szemléletét félreérthetetlen regionalizmus jellemzi,⁷ akárcsak *Imádságoskönyvében* is, ahol az *édes hazám Erdély* világosan elkülönül a közös (?) magyar hazától:

„Hogy pedig külön szóljak az én édes hazámnak, Erdélynek azóta való állapotjáról az én Istenem előtt, amiolta Felséged a reformáció által az Evangéliumnak mennyei és a különös országló fejedelemség által a világi uralkodásnak fényes kettős koronáját fejébe tette...” (kiemelés tőlem: T. Zs).⁸

Ez a topográfiailag beazonosítható, csupán Erdélyre vonatkozó regionális lojalitás egy sajátos történeti szemléletet is implikál, hiszen Bethlen Erdély történetét különállónak tételezi. Sőt mi több, nem azonosul sem a magyar nép középkori történetével, sem a nyugat felé kollektív reprezentációként megjelenített történeti szerepével, a kereszténység védelmezője ideológiával (*antemurus/propugnaculum christianitatis*). Az 1704-es *Columba Noé* c. röpiratában beszédesen jeleníti meg a számára hazaként funkcionáló régió történeti szerepét és jelentőségét. Következésképp a *Columba Noé*-ban a két hatalom közé beékelte Erdély és erdélyi nemzet mint *Magyar Nemzet*, „egy a két birodalom között Istentől önnön magától építetett torony”-ként (*Turrim inter duo Imperia medio loco a Deo ipse, erectam esse...*) jelenik meg.⁹

Érdemes figyelni arra, hogy Bethlen véletlenül sem használja a (elő)fal (*murus, antemurus*) vagy bástya (*propugnaculum*), illetve pajzs (*clipeus*) termi-

7 Nyilván érthető ez, hiszen a középkor óta, a Magyar Királyság különféle földrajzi régiókat, nyelveket, mentalitásokat, kultúrákat lazán összefogó államformátum volt. Erdély esetében különösen hangsúlyossá válik ez a regionalitás nyelvi, kulturális, történelmi és főként felekezeti vonatkozásban. Ennek a regionális tudatnak a jelentkezése természetesen a történeti tudatban a leglátványosabb, hiszen az erdélyi múlt mint nemzeti múlt elbeszélésében már Heltaival kezdődően jelentkezik ez a szemlélet. Heltai történelemszemléletének Erdély-centrikusságáról, az ő nála jelentkező regionalitásról, lásd: TÓTH Zsombor, *A Heltai-galaxis. Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában*, Keresztény Magvető, 2004, 407–428.

8 KEMÉNY JÁNOS és BETHLEN MIKLÓS *Művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH ÉVA, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, (Magyar Remekírók), 1045–1046.

9 BETHLEN, *Olajágot viselő Noé...*, i. m., 287.

nus technicust. A hadi *fortificatiot* tanulmányozó,¹⁰ az építészet iránt érdeklődő, sőt ennek hódoló Bethlen Miklósról feltételezhetjük, hogy tudatosan döntött a torony (*turris*) kifejezés mellett, elutasítva azokat a asszociációkat, amelyek a fentiekben elősoroltakhoz tapadtak az idők folyamán és a nemzeti reprezentáció kellékeiként működtek. Döntése nem szépírói eljárás, netán invenció, hanem az Erdélyhez kapcsolódó sajátos *regionális fókuszú történeti tudat* megnyilvánulásának félreérthetetlen jele.

II.1.2. Felekezeti meghatározottság, felekezeti elfogultság

A haza iránti lojalitástól elválaszthatatlan a legfőbb *nemzeti attribútumot* szolgáltató egyház mint *igaz egyház (vera ecclesia)* iránti feltétlen hűség. A reformációnak köszönhetően a nemzeti egyházak megjelenésével a kora újkori patriotizmusok diskurzusai szükségszerűen a *natio, ecclesia, patria* hármassága köré szervezték azokat a magatartásmodelleket és identitásmintákat, amelyeket sokkal későbbi eredetű terminusokkal a *hazafiság* és *hazafi/honfi* terminusokkal jelölünk ma. A reformáció belső történetteológiai és politikai lényegéből következett mindez annak következtében, hogy a katolikus egyházmodell univerzalitását egy körülhatároltabb és a társadalmi ellenőrzésnek jobban alárendelhető, regionálisként is elgondolható entitásra cserélték fel. Az Anglikán egyház létrejötté az első kora újkori illusztrációja ennek a változásnak.¹¹

Bethlen Miklós emlékiratában és imádságoskönyvében részletekbe menő pontossággal építi fel kálvinista identitását, illetve mind az egyház, mind a fejedelemség majd pedig a gubernium iránti feltétlen hűséges, cselekedetekben és szavakban megnyilvánuló konzekvens magatartásmódját. Felekezeti meghatározottsága mint kulturális elfogultság kettős vonatkozásban bontható ki. Bethlen részint a protestáns történetteológiai tradícióval azonosul, erre hagyatkozik, amikor Erdély sorsát értelmezi, sőt vizionálja, másrészt a kora újkori kálvinista mártírológiát asszimilálja, annak érdekében, hogy önmagát az események résztvevőjeként, a leghitelesebb módon jelenítse meg.¹²

10 Emlékiratában említi, hogy a peregrinációja alatt elsajátított stúdiumai között szerepelt az építészet is. (BETHLEN *Művei...*, i. m., 574; 579)

11 William HALLER, *Foxe's Book of Martyrs and the Elect Nation*, London, Jonathan Cape, 1963, 87; illetve KANTOROWICZ, i. m., 228–230.

12 A Bethlen Miklós élettörténeti elbeszéléseiben leírható *self-fashioning* folyamatra utalok. Ennek részletesebb értelmezéshez lásd: TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 147–158.

Bethlen Miklós Erdélyre vonatkozó történeti beszámolójában a protestáns történetteológia, gyakran eszkatológikus projekciókkal kiegészülve nyer alkalmazást. Ennek iskolapéldája az emlékiratában megörökített fogarasi álom. Ebben 5 *scena* és 5 *actus* segítségével villant fel öt olyan pillanatot, amelyek nemcsak Bethlen életét, hanem az egész fejedelemség sorsát megpecsételték.¹³ A történeti tudat sajátosságai felől artikulált valóság–fikció tengelyen oszcilláló álom komplex retorikai szerkesztettséget mutat. A finom allúziók metaforikus, metonimikus eljárások segítségével tulajdonképpen a *Moribunda Transsylvania* rémképét idézik. A fejedelmi palotát beborító halálos csönd, a fogadóterem falait tökéletesen befedő *véres és veres superlát*, amely tulajdonképpen a Zernyestnél elesettek (pl. Teleki Mihály) kiomlott vére, rendkívül tömör, szinte költői megjelenítése Erdély pusztulásának. Az álom hangsúlyozza a helyszínt, a fejedelmi udvar fogarasi várát, amely *pars pro toto* alapon az egész fejedelemség metaforájává lényegül át. Bibliás analógia segítségével a lányok, a fekete sereg, a koporsó nemcsak Apafi halálát, hanem Erdély elvesztésének bekövetkező tragédiáját is (vészf)jósolja. Az álom mindentudó narrátora, noha passzív szemlélője a történéseknek, mint ha a megírás jelenének passzív tehetetlenségére is alludálna. Érezhető a nyomasztó leírás mögött a kiszolgáltatottság visszafojtott indulatossága, dühe, amit nemcsak a rossz emlékű helyszín felidézése vált ki, hanem a jelen nyomasztó kilátástalansága is, amely a nemzet és a haza, Bethlen szemléletében, Erdély tragédiájával esik egybe.¹⁴

Bethlen Miklós élettörténeti és kortörténeti beszámolójában gyakran a kálvinista mártírológiai diskurzusra hagyatkozva jeleníti meg önmagát, sőt azonosul is ezzel.¹⁵ Legelső élettörténeti beszámolója latin nyelven keletke-

13 Az impozáns áomleírást a következő magyarázat kíséri: „Hat hét sem telék bele, Nalácsi a felesége testét koporsóban, négy fia, két menyé és így hetedmagával, kíséré ki a megírt látás szerént... A fejedelem testét a látás szerént mű tanácsurak zárók, pecsétlók a bástyába; és így a három első dolgot hamar megmagyarázá. A negyediket én gyanítom, hogy a zernyesti harc, és a hat leány a hatféle, ott igazán valóban véres és veres superlátot felvonó nemzetség: német, török, magyar, erdélyi, havasalföldi, moldovai. A szentírásban is az országok, nemzetségek leányoknak neveztetnek. Pohárszék, kemence contra rationem való elfordítása és a nagy hallgatás a várban, nem a következett politia s regimen változását jelentette-é? Az ötödikre teljességgel nem tudok mit arányozni; a szegény Horti püspök feleségem halálától és én harmadik házasságomtól fél vala, mikor in confidentia megbeszéltem vala néki; de azon az úton az eddig bé nem tölt.” (BETHLEN *Művei...*, i. m., 809).

14 Tökéletesen igazolja ezt az emlékirat legutolsó fejezete: *Bethlen Miklós tragédiája és az ország szomorú romlási anno 1704.* (BETHLEN *Művei...*, i. m., 958–981).

15 Bethlen Miklósnak a mártíromsággal való azonosulásához lásd értelmezésemet: TÓTH, *A koronatanú...*, i. m., 174–187.

zett, 1704-es perbefogása eredményeként, de már címében világossá teszi a *récit martirologique*¹⁶ imitálásának intencióját: *Sudores et cruces Nicolai Comitis Bethlen*.¹⁷ Az elbeszélés a mártírológiai tradícióból jól ismert szüzsét bontja ki, az önfeláldozás, önmehtagadás és az igazságtalan büntetés zokszó nélküli elfogadását, a perzekúciónak, ezúttal inkább hatalmi-politikai ármányra asszociál, a köz érdekében történő felvállalását, ami egyértelműen a mártíri identitás artikulációjához vezet. A halállal, sőt az erőszakos halállal – Bethlen ellen a vád felségárulás volt –, szembeni álláspontja a mártírok tiszta lelkiismereten edződött állhatatosságát idézi:

„...és bármit tartogat is még számomra a sors, az az egy haláломig vigasztal, hogy... szolgálni akartam Istennek, a fejedelemnek, a hazának és a lelkiismeretnek, ártani pedig senkinek sem.”¹⁸

Vitathatatlan, hogy a mártírológiai ihletettséggű élettörténeti narráció egyszerre konstituál identitást és politikai programot, miközben a teológiai és politikai diskurzusok szimbiózisát is helytállóan valósítja meg. Következésképp a mártír, a politikus, a főúr, a patrióta és nem utolsósorban a kálvinista hívő egyszerre szólal meg Bethlen textusában:

„... mert én nyilván elhiszem, édes Istenem! ha nékem igen nehéz is, ke-serves is, hogy jobb így énnékem, hogy én ebben a szomorú tömlöcben az én édes nemzetségem, hazám és abban kivált a te háznak és az enyímnek s magamnak sok bűnét s romlását sirassam és Felségedet böjtölés, könyörgés, penitenciatartással mindnyájunkhoz engesztelni igyekezzem...”¹⁹

II.1.3. A patriotizmus regionális jellegének politikai és jogi reflektáltsága

Bethlen Miklós politikai iskolázottságának forrásait pontosan nem ismerjük, mivel könyvtára, vagy könyveinek lajstroma nem maradt ránk. Utalásaiból, illetve peregrinációjának történetéből rekonstruálhatunk néhány, feltételezhetően általa elolvasott „szakirodalmi tételt.” Így valószínűnek tűnik,

16 A *récit martyrologique*, fordításban: mártírológiai elbeszélés, azt a narrációtípust jelöli, amelyet a 16. század közepén a legfontosabb protestáns és kálvinista mártírológiaszerzők (Rabus, Crespin, Foxe, Goulart stb.) promováltak. A mártírológiai diskurzusok, sőt az ezek köré szerveződő kora újkori (szub)kultúra méltatásához lásd: David EL KENZ, *Les Bûcher du Roi: La Culture Protestant des Martyrs (1523–1572)*, Paris, Champ Vallon, 1997, 11.

17 Magyar fordítása: Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei = BETHLEN Miklós Levelei, kiad. JANKOVICS József, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987.

18 BETHLEN, i. m., 1183.

19 BETHLEN, Művei..., i. m., 997.

hogy akárcsak némely erdélyi kortársa (pl. Cserei Mihály) Bethlen Miklós is ismerte Puffendorf és Grotius műveit.²⁰

A *Columba Noé* alapkoncepciója, nyelvi-fogalmi kivitelezése is visszaigazolja a tényt, hogy Grotius, Puffendorf, sőt Lipsius is hatással lehetett Bethlenre. Az emlékiratában is említett 1686-os affér Nagyarával,²¹ amelyben Bethlen német-pártiságát senki nem vélte érteni, elsősorban azért, mert nem a bibliai exegézis vagy történetológiai eszkatológia alapján politizált, ugyancsak egyedülálló politikai műveltségét és olvasottságát illusztrálja. A politikailag kevésbé iskolázott és olvasott kortársak értetlenségével szembe-sülő Bethlen, egészen 1704-es perbefogásáig, gyakran találta magát bizonyára abban a helyzetben, hogy miközben az erdélyi érdekeket védte riválisai nemcsak nem értették őt, hanem ármánykodtak is ellene. Az 1704-es *Columba Noé* röpirat ürügyén kirobbanó per, vádemelés és bebörtönzés is egy ilyen eset volt. Bethlen politikai projectuma, illetve ennek centrális eleme, Erdély semlegessége a két impérium között, Grotiusra visszavezethető politikai konstruktum. Hiszen Bethlen Miklós azt a semlegesség (*neutralitas*) fogalmat használja, amelynek Grotius, könyvében, egész fejezetet szentel. Részletekbe menően fejtegeti, hogy miként kell azoknak eljárniuk, akik *a háborúban egyik oldalon sem állnak* (*De his qui in bello medii sunt*).²² Továbbá a *háborútól való tartózkodás* (*a bello abstinere*)²³ terminus technicusszal a *neutralitas* fogalmát jelöli, illetve az ehhez kapcsolódó fejtegetése is egyértelműen emlékeztetnek a Bethlen által, röpiratában, Erdély számára megjelölt politikai álláspontra: „Célszerű egy állam részére, ha mindkét hadviselő féllel olyan szerződést

20 Bethlen emlékiratában említi: *Samuel Puffendorf, akkori igen ifjú, de azután nagy híres tudós juris doctor professiójára jártam, de jure belli et pacis Hugo Grotiust tanította.* (BETHLEN, *i. m.*, 573).

E kijelentés alapján jogosan tételezhető fel Puffendorf és Grotius két szövegének Bethlen által való ismerete. Kutatásom során a következő két kiadást használtam: HUGONIS, GROTIUS, *De Iure belli Ac Pacis libri tres, In quibus jus Naturae & Gentium, item juris publici praecipua explicantur*, 1657; illetve SAMUELIS PUFFENDORFII, *Jure Naturae et Gentium libri octo*, 1687.

21 Az eset részletes tárgyalásához lásd tanulmányomat: TÓTH Zsombor, *Bírák Könyve 21: az applikáció nehézségeiről... A Nagyári vs. Bethlen affér (újra)értelmezése: Esettanulmány* = T. ZS., *A történelmem terhe*, Kolozsvár, Komp Press, Korunk Baráti Társaság, 2006, 135–167.

22 Grotius a harmadik könyv 17. fejezetében járja körül ezt a kérdést. (GROTIUS, *i. m.*, 500–503). Fejtegetései valószínűleg érdemben járultak hozzá a *Columba Noé* koncepciójának kialakításához. A projectum mint szerződés valójában békejavaslat, amely ily módon próbálja a politikai, hadi feszültséget felszámolni a régióban. A 18. század eleji Erdély gazdaságilag, politikailag, katonailag kifulladásos állami apparátusa számára az egyedüli esély a béke volt. Vélhetően a grotiusi felfogás szellemében: „A pacatis nihil sumendum nisi ex summa necessitate cum restitutione pretii.” GROTIUS, *i. m.*, 500).

23 GROTIUS, *i. m.*, 503.

köt, amely lehetővé teszi számára, hogy mindkét fél jóindulatának megőrzése mellett tartózkodhat a háborútól, és mindkét féllel szemben teljesítheti az emberiségből fakadó kötelességeket.”²⁴ Bethlen röpiratának argumentációja, benne a centrális jelentőségű *neutralitas* fogalommal a korszak politikai-jogi szakirodalmának egyik klasszikus szövegére vezethető vissza.

Bethlen diskurzusában felekezeti identitása, politikai és jogi iskolázottsága és államférfiúi tapasztalata – 1691-től az egyik legjelentősebb vezetőpolitikusa Erdélynek –, együttesen alakít ki egy regionális sajátosságokat felmutató politikai diskurzust. Ez nem felekezeti elfogultság, vagy provinciális kicsinyesség, hanem felelős politikai gondolkodásra épített konstruktív attitűd, amely az európai külpolitika kontextusát figyelemmel kísérve munkálkodik az erdélyi érdekek optimális érvényesítésén. Teleki halála után, egyetlen erdélyi kortársa, sem Apor, sem Bánffy, sem Kálnoki nem bír ezen a magas szinten politizálni, ebből kifolyólag, Habsburg-asszisztenciával, építenek nagyobb karriert és vagyont, mint Bethlen Miklós. A kancellár patriotizmusa mint politikai diskurzus, egyedülálló politikai műveltséggel és impozáns nemzetközi kapcsolatrendszerrel operált, ám mindezt az a regionalizmus tagozta be céltudatos erőfeszítésekbe, amelyet a kortárs politikai műveltség fogalmi nyelvén, a legteljesebben, a *Columba Noé* röpirat exponált.

II.2. Cserei Mihály patriotizmusa

Cserei Mihály életműve, mely sokkal terjedelmesebb és összetettebb korpuszt képez, mint ahogy azt az irodalom- és történetírás sugallja, egy általunk nem eléggé ismert és tanulmányozott gondolkodót proponál. Cserei annak áldozata – például Bethlen Miklóshoz mérten –, hogy nem peregrinált, nem futott be látványos politikai karriert, nem publikált életében jelentős szövegeket, s rendkívül hosszúra nyúlt életét is banálisan, „ágyban párnák közt” fejezte be. A székely nemesi, de szerény birtokos státusból nem bírt a korabeli erdélyi közélet és politikai-hatalmi elit élvonalába emelkedni, így neki csak az jutott osztályrészül, hogy a Bethlenhez hasonló főszereplőket szolgálja, ezek bizalmi embere legyen. Ebből adódik az is, hogy Cserei látásmódja, jelentőségében, illetve jólérsétségében alig marad el például a Bethlen diskurzusa mellett. Cserei szemléltői pozíciója félreérthető, nem úgy és nem annyira marginális, ahogy azt első látásra gondolnánk. 1709-ben, a *Compendium* befejezésének és a História elkezdésének pillanatában, Cserei 42

24 „Proderit etiam cum utraque parte bellum gerente foedus miscere ita ut cum utriusque bona voluntate a bello abstinere, & communia humanitatis officia utriusque exhibere liceat.” (GROTIUS, *i. m.*, 503).

éves és sok olyan tapasztalatot, eseményt és olvasmányt tud már maga mögött, ami történetírói, sőt politikusi véleményét is kellőképpen megalapozottá teszi. Cserei, a székelyudvarhelyi gimnáziumban végzett tanulmányai után előbb Teleki, majd Apor udvarában került, ennek volt 1693-tól *secretarius*a és belső szolgája. 1696-tól a kincstárnoki pozíciót megszerző Apor hivatali titkára és belső bizalmi emberévé vált, aki a főúr levelezését működtette és minden hivatalos és félhivatalos üzenetére rálátással bírt. Ráadásul 1704-ig, Cserei titkárként és bizalmi emberként, direkt módon értesült a Habsburg-adminisztráció összes Erdéllyel kapcsolatos ügyéről, ami Apor kincstárnoki majd generálsi hivatali adminisztrációjához futott be. A guberniumi Erdély társadalmi valóságának, politikai, hadi és gazdasági problémáinak egyik legjobb ismerője volt Cserei Mihály.

II.2.1. Regionális történeti tudat

Cserei, ellentétben Bethlen Miklóssal, Erdély történetét is megírta. Historiográfiai szempontból műve koncepciója egyértelművé teszi, hogy a *patria* nem más, mint a topográfiailag beazonosítható Erdély. Ez a *regionalitás* akár csak Bethlen esetében, kiegészül azzal a sajátossággal is, miszerint a *hazaként* felfogott régió, azaz Erdély, középkori és Cserei számára kortárs története, elkülönül a Magyar Királyság történetétől. Ha Bethlen Miklós beírta azzal, hogy nem azonosult a középkorban megkonstruált nemzeti, militáris attribútumokkal, Cserei sokkal radikálisabban, a nemzeti múlt alakulóban lévő emlékhelyeit utasítja el felekezeti és regionális szempontok alapján. Vagyis Bethlen toronyként (*turris*) és nem előfalként, bástyaként (*antemurus, propugnaculum*) jelenítette meg Erdélyt, míg Cserei az ebből az ideológiai horizontból konstruált emlékhelyet tagadta meg. A középkori politikai gondolkodás fogalmi logikája szerinti, a Mohácsnál mártírként elesett királyt karikírozza, mert ez elsőként járult hozzá a protestánsok üldözéséhez:

„Lajos király ugyanis, aki felől négy nevezetes dolgot írnak a historicusok, tudniillik: 1) ante diem natus, mert az anyja holta után metszék fel a holttestet a doctorok s úgy vevék ki méhéből a gyermeket s nagy mesterséggel úgy nevelik, amíg szülésnek rend szerint való ideje eljőve; 2) ante diem barbatus, mert tizenöt esztendő korában már bajusza, szakálla nagyon kijött vala; 3) ante diem uxoratus, mert még tízesztendő nem vala, mikor megmátkásodik; 4) ante diem mortuus, mert igen ifjú korában a mohácsi szultán Szulimán török császár nagy erejítől megveretik[...] Így fizete Isten mind királynak, mind az uraknak, püspököknek, mert a szegény lutheránusokat kegyetlenül üldözik vala az egész országban[...] Ezt az igazvallás-égető tüzet az igaz ítéletű Isten a pöspökök, urak vérivel oltá meg, a királynak a száját penig, kinek szájából származott vala az a kegyetlen parancsolat, a folyóvízzel tölté

meg s úgy fojtá meg, s vagy akarák, vagy nem, csak beplántálá Isten az igaz reformációt az országban.”²⁵

A *História* eme passzusának beazonosítható legfontosabb előzménye, a praetextusnak számító *Compendiumban* olvasható:

„Mint vesze el a Mohács mezején minden uraival, püspökeivel, táborával, országával, amaz boldogtalan ifjú Lajos magyar király. Bizony nem egyébért, hanem, hogy a magyarok között serkedező igaz evangéliumi reformatiot üldözné és kemény edictumot ada ki mindenüvé: lutheranos ubicunque igne comburendos. Ezt a tüzet isten a Carassus folyóvízzel oltá meg, mert a nyavalyás király harcáról futtában lovastól a vízben dől s ott fulad meg. Igyál Ludovice, mert igen lobog vala benned az isten szentjei ellen való dühösségednek lángja.”²⁶

Noha Bethlen diskurzusában is tetten érhető ez az elhatárolódás, ami egy érvényes és érthető regionalizmusra vezethető vissza, Cserei esetében nyersebb és radikálisabb a beszédmód nyelvi megformáltsága. Persze, az sem kizárt, hogy egy olyan előítéletnek tudható ez be, ami részint a magánéleti problémákra, mint előzményekre vezethető vissza (pl. a Telekinél töltött idő), részint a megírás jelenének borzalmas liminalitása váltja ki ezt a vehemens tiltakozást:

„Ne barátkozzál soha, semmi időben édes hazám magyarországi emberrel, ne kapcsold egyben soha többször magadot Magyarországgal, mert Erdélynek minden romlása pusztulása örökké Magyarországból származott.”²⁷

Vagy:

„Többször azért édes hazám Erdély meg ne bolondúlj, ha most elpusztulál, elromlál Magyarország miatt, ne czimborálj többször vélle, vesszen a maga dögivevel, s lássa, mit csinál, uralja azt, a kit akar, te vond meg magad s hallgass, láss magad dolgodhoz.”²⁸

Mindez abban kulminál, ahogy egyfajta nemzettipológiát rögtönöz, amely nyilván erdélyi ember erkölcsi felsőbbrendűségét hivatott illusztrálni:

„Az ég klímájától vagy-e vagy mitől, de megbékélhetetlen antipathia van a két ország lakosi között. Az erdélyi embernek a jova nyájas, barátságos, hospitalis, realis, csendes és alázatos, amit szívében gondol, a szájában sem találsz egyebet, belől viseli inkább a faggyát, mint kívül, keveset szól, de igazat, nem kérkedik, még is több vala az ládájában. Nézd meg a magyarorszá-

25 CSEREI Mihály, *Erdély Históriája* [1661–1711], s. a. r., bev., jegyz., BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa Könyvkiadó, 1983, 87.

26 CSEREI, *Compendium theologicum et politicum...*, i. m., 475.

27 CSEREI, i. m., 529.

28 CSEREI, i. m., 530.

gi embert, azt tudnád egytől egyig mind Aristotelesek és Plátók, kevélyek, negédesek, kérkedők, köntösben bujálkodók, nincs mit enni, mégis rá vágy a prémes köntösre (...) állhatalanok, családok, hazugok, hízelkedők (nem szólok mindenikről, becsület adassék aki nem olyan, hanem én a kiket ismertem s experiáltam, azokról szólok)... (...) mind úr a ki Magyarországról jö Erdélyben s tíznek sincs közülük egy szolgája, nagy parraesiával beszél, hány száz jobbágyok, micsoda roppant falujok, várok, kastélyok, udvarházok volt Magyarországon, mégis megköszönik, ha csak egy házhelyet is kaphatnak Erdélyben, miért nem ült osztég hát odaki úri jószágában, ne kapott volna az erdélyi hügyos körtövényen; bár sohasem láttunk volna közületek egyet is Erdélyben, nem volnánk ma ebben a veszedelemben.”²⁹

Mielőtt túlságosan is lesajnálják vagy elítélnék Csereit, ne feledjük, hogy többek osztották ezt az álláspontot. Mikes Kelemen is kitér leveleiben erre, megosztja velünk meggyőződését, miszerint az erdélyi nemest a magyarországinál többre kell tartani, és az erdélyi asszonyok is sokkal szebbek a magyarországiaknál.³⁰

Mind Bethlen, mind Cserei patriotizmusában megtalálhatóak a regionalizmus összetevői: 1. a *haza* topográfiailag beazonosítható fogalma és helye, kizárólag Erdély; 2. a történeti tudat szelektív és elhatárolódó működte-tése, a Magyar Királyság múltjának nagyelbeszélését nem tekintik maguké-nak. Cserei esetében, e kettő következményeként egy új elem is megjelenik, a nemzettipológia, pontosabban egyfajta negatív nemzetkarakterológia, amely a *magyarországit* marasztalja el az *erdélyihez* képest. Ennek okai, a személyes belső motiváltságon túlmenően, valószínűleg felekezeti vonatkozásokat is implikálnak.

II.2.2. Felekezeti meghatározottság, felekezeti elfogultság

Noha Cserei családjában három felekezet is képviselve volt, sőt ő maga is gyerekkorában, katolikus anyja hatására rövid időre odahagyta kálvinista hitét, felnőttkorára végleg elkötelezte magát a kálvinista egyház mellett. Nem fér hozzá kétség, hogy az udvarhelyi stúdiumok befejezése után (1685), Cserei a kálvinizmusban és az amesiánus teológiában és a puritánus kegyességgyakorlásban találta meg a lelkesége és hite számára optimális rendszert. Fennhangon hirdette családjában erős meggyőződését, miszerint az egyetlen

29 CSEREI, *i. m.*, 531.

30 Mikes a 32-es és a 34-es levélben exponálja ezt az álláspontját. MIKES Kelemen *Összes művei*, I, szerk. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966, 46; illetve 50.

üdvösségre vezető vallás a kálvinizmus.³¹ Ez a meggyőződés nemcsak azt illusztrálta, hogy számára az igaz egyház (*vera ecclesia*) a kálvinista egyház, melyet nem szűnt meg szolgálni élete végéig,³² hanem egybekapcsolódott egy radikális vallásos intoleranciával is.

Tehát az a konfesszionális hang, amely Cserei diskurzusában legerőteljesebben a *História* azon narratív részeinél hangzik fel, amikor a jezsuitákról vagy a Habsburgok által támogatott katolikus expanzióról ír, nem korlátolt, provinciális szemléletmódra, hanem egy olyan spirituális és dogmatikai asszimilációra vezethető vissza, amelynek nagyon fontos stációja a gyerek, és főként a fiatalkori teológiai iskolázottság és önképzés. Cserei, mihelyt „tudományosan” azonosul a kálvinista tanítással, értem ezalatt, hogy ezt mint világmagyarázatot optimálisnak találja érvek, nem csupán érzelmek alapján, ezt gyerekeinek is szándékszik átadni. Cserei konfesszionálisában nemcsak kálvinista elfogultságot kell látnunk, hanem annak az embernek a megtalált (ön)bizonyosságát, aki túlverekedte magán a konverzió, és valóban önkritikusan viszonyulva a kora újkor konfesszionális valóság-konstruktumához felismerte és megtanulta, tehát elsajátította az egyetlen *igaz tanítást*. Történetíróként azonban ezt olyan konfesszionális elfogultsággá alakította, amely nemcsak intoleráns volt, hanem túlságosan is leegyszerűsítő. Mintha a századelő és századközép hitvita irodalmának ádáz hangulatát idéznék szavai, amikor a jezsuitákat teszi meg az erdélyi válság felelőseivé:

„...űzd ki, kergesd ki Erdélyből a jezsuitákat, soha addig csendesség, békeséges lakás nem lesz Erdélyben, a míg azok a háborúságnak fiai közöttünk regnálnak...”³³

A kálvinista eszkatológia is pregnánsan rányomja bélyegét Cserei történetológiai gondolkodására. Noha, mint fogjuk látni, számottevő politikai „szakirodalmat” is olvasott, a prédikatori biblia centrikus diskurzust preferálta, vélhetően ezzel azonosult a legerőteljesebben. Nem véletlen, hogy *Históriájában* olyan elismerően ír Nagyari József prédikátorról, hiszen Cserei

31 Cserei Mihály, gyerekkori áttérését leszámítva, nemcsak kitart kálvinizmusa mellett, hanem egyre intoleránsabbá és elfogultabbá válik élete előrehaladtával. Első feleségét, Kun Ilonát, aki Cserei bevallása szerint „kemény unitaria Asszony vala”, Cserei 1715. karácsonján áttérítette a kálvinista hitre. Felesége ez alkalommal úrvacsorát is vett. A családtagjai kegyességét ily erőteljesen ellenőrző Cserei testamentumában gyerekei számára is világossá tette, hogy nem szabad kálvinista hitüket elhagyniuk, mert ez az egyetlen, amelyik üdvösségre vezet: „Ha egy ember e világon olvasta, hánytá vetette a szent írást, magam és más religión való írásokat, bizony én voltam egyik, de mindeneket megvizsgálván úgy találtam, hogy nincs több idvességre vezető religio a reformata religiónál.” Vö. CSEREI Mihály *Végrendelete*, kiad. ABÁFI AIGNER Lajos, Történelmi Tár, 1881, 148.

32 DOMJÁN István, *Cserei Mihály, a kálvinista*, Erdélyi Múzeum, 1894, 670–677.

33 CSEREI, *Compendium theologicum et politicum...*, i. m., 526.

alkalmazni látszik azt a toposzrendszert, amely az 1660-as és 1680-as évek puritánus prédikációirodalmát dominálta. A bűn és bűnhődés, a frigyszegés motívumai, a *Romulidae Cannas* epigramma parafrázálása a kálvinista vallássóságot kísérő szóbeli kultúra szabadon promovált, folklorizált szüzséi, amelyeket Cserei is alkalmaz különféle szövegeiben. Alapvető történetteológiai tétellelépteti elő a bűn és bűnhődés motívumát, ezzel magyarázza a fejedelemkori Erdély, a Tündérkert romlását:

„Eluná az igaz ítéletű Isten a mi dölfös negédes, kényes voltunkot, nem türheté tovább sok elhatalmazott gonoszságinkot, számkiveté közülünk a békességet, elhozá, bizony igazán elhozá a csendes háborúságot, mert egy-néhány rossz tolvaj miatt távol kerüljük házainkot...”³⁴

Efelől a logika felől érvel akkor is – mintha Nagyari Józsefet, sőt Medgyesi Pált imitálná –, amikor a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot úgy állítja be, mint Isten akaratának és tetszésének ellentmondó vállalkozást:

„A mostani magyar motusnak pedig (hogy elhallgassam Tökölyi Imrének arany hegyekkel való hasztalan álmodozásait) sem eleje, sem processusa nem jó, úgy is látjuk, nincs Isten tetszésiből s akaratjából, félő bizony a vége annál rosszabb s gonoszabb ne legyen.”³⁵

Továbbá hangsúlyozza, így lesz teljes a bejáratott argumentáció, hogy a megtérés, a bűnbánat tartása az egyetlen eszköze a szabadság elnyerésének. Meglátásom szerint, 1709-ben ez korszerűtlen politikai argumentáció, pont úgy, mint ahogy 1686-ban Nagyari szájából is akként hatott. Akkor sem ismerte ezt fel senki Bethlen Miklóson kívül... így lesz érthető, hogy az amúgy olvasott Cserei, nem bír szakítani ezzel a tradícióval. Átgondolt döntések, hadi tettek, politikai cselekedet helyett erkölcsi jobbulást követelt megoldás gyanánt:

„Nem fegyver, nem fegyver hanem alázatos töredelmesség, valóságos megtérés volna a szabadságnak megnyerésire az igaz, rendes és szabados eszköz. A királyok szíve Isten keziben vagy, oda hajtja, mint a vizeket, a hova akarja; vajha eddig Istenhez igazán megtértél volna, vagy bár csak most térnél meg, elhadnád a sok istentelenséget, praedálást, káromkodást, könnyű dolog volna Istennek királyodnak szívít hozzád engesztelni, szabadságodot helyben állítani, anélkül soha ne várjad világ végezetéig.”³⁶

A prédikatori eszkatológia hatásos szólamait nyitja meg, annak érdekében, hogy a végromlás vizionálásával hasson hallgatóságára, olvasóira.

34 CSEREI, *i. m.*, 509.

35 CSEREI, *i. m.*, 516.

36 CSEREI, *i. m.*, 519.

„Adná Isten, ne járna úgy ez a boldogtalan magyar nemzetünk és ne telnének rajtunk amaz híres tudós erdélyi református püspök Tofeus Mihály profétiaja: mint a teve nem nyughatik, szarvat kére magának, azt sem adának s még fülét is elvágák; mi is addig akarjuk a *fajármot* levetni nyakunkról, az Isten őrizhet a *vasjármtól*. Nem fegyverrel, nem erővel kell hadakozni Isten ellen, a ki minket országos nemzetséges bűneinkért idegen nemzet directioja alá rekesztett, mert haszontalan az ösztön ellen rugódozni, hanem bűneinkből való alázatos kitéréssel, böjtöléssel, sírással, életünk megjobbításával engeszteljük a mi nemzetünkre megharagudott nagy Istent, s könnyű dolog leszen ő Felsége előtt a mi nyomorúságunkot rólunk elfordítani s elébbeni boldog állapotunkot helyreállítani. De surdis canitur fabula, áruló pribék a neve, a ki mostani időben jó tanácsot akar adni. Perditio tua ex te Israel.” (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

Cserei patriotizmusában a regionalitás, akárcsak Bethlen esetében beta- gozódik abba konfesszionális tradícióba, amely a 17. század legvégére már- már szakrális hagyományként funkcionál. Noha mind Bethlen, mind Cserei esetében a prédikatori bibliás diskurzus kulturális elfogultságként telepszik rá történetteológiai gondolkodásmódjukra, Bethlen ezen túl is lép, korrigálja is ezt más politikai argumentumok birtokában, míg Cserei beéri e diskurzus imitálásával és applikációjával:

„Végezetre, hogy több szóval ne terheljelek, azt tanácsolom édes hazám Erdély, az Istent féljed mindenekfelett és az ő szent parancsolatit kövessed.”³⁷

II.2.3. A patriotizmus regionális jellegének politikai és jogi reflektáltsága

Cserei politikai iskolázottsága és olvasottságár lényegesen jobb rálátá- sunk van, mint Bethlen Miklós esetében. A fennmaradt könyvlisták, sőt a könyvtártöredék világossá teszi melyek voltak Cserei ilyen jellegű olvasmá- nyai. A következő tételek rekonstruálhatóak:

1. Balthasar, CELLARIUS, *Politicae Succintae, Ex Aristotele potissimum erutae ac Ad Praesentem Imperii Romani Statum multis in locis accomodatate librii II*. Editio Nona, Jenae, MDCLXXIV. A possessori bejegyzés tanúsága szerint Cserei ezt 1693-ban, vélhetőleg a májusi enyedi látogatása alkalmával sze- rezte be.

2. *Breviarium politicorum secundum rubricas Mazarinicas multis locis auctius*. 1606.

Ezt a könyvet Tatrosi Mihály ajándékozta Cserei Mihálynak 1700. május 20-án Gyulafehérvárt.

³⁷ CSEREI, *i. m.*, 533.

3. Justus LIPSIUS, *Monita et exempla politica libri duo ... Tyrnaviae: typis Academicis, MDCC*

Ez a három tétel azért bír kiemelt jelentőséggel, mert ezeket 1709 előtt szerezte be és vélhetőleg olvasta el, így ezek potenciális hatásával lehet(ne) számolni mind a *Compendium*, mind a *História* esetében.

Mindazonáltal Cserei politikai műveltsége nem redukálódott e fent említett forrásokra. 1709 után is szerzett be olyan könyveket, amelyek kétségtelesen hatottak rá és gondolkodására. A már hivatkozott Grotius, illetve Puffendorf is ott voltak a könyvtárában, különösen ez utóbbit többször is újraolvasta, margináliákat vitt rá és hosszan kommentálta. Ego-dokumentumaiból is kiderül, hogy a politikai és jogi kérdések erőteljesen foglalkoztatták, Apor Péterrel is értekezett ilyen kérdésekről. Ő maga is írt kisebb munkákat, amelyek jogi és politikai kérdéseket jártak körbe, sőt arra utaló töredékes források is léteznek, amelyek azt sugallják Cserei egyfajta „nem hivatalos” jogtanácsosi szerepkört is ellátott, többen megkeresték és kikérték véleményét jogi, sőt politikai kérdésekben is.

Ennek ellenére patriotizmusában, sőt ezen belül a Csereire jellemző sajátos regionalizmus-diskurzusban, legalábbis 1709 és 1712 között, kevesebb szerep jut a politikai és jogi argumentumoknak Erdély állapotának reflektálásakor. A prédikatori beszédmód, a kálvinista eszkatológia, a maga sajátos erdélyi variánsaival úgy tűnik, legalábbis az életpályája közepét élő Cserei gondolkodásában nagyobb jelentőséggel bírtak, mint az a politikai tudás, amit töredékesen rekonstruálható olvasmányjaiból asszimilált. Az viszont tagadhatatlan, hogy az idős és aggastyán Cserei esetében, bár nem lesz kevésbé vallásos és elfogult, a bibliacentrikus történetológia és a politikai-jogi műveltség lényegesen árnyaltabb és összetettebb szimbiózist mutat.

III. A két diskurzus hasonlóságai és különbségei

Az első és legfontosabb megállapítás az, hogy mind Bethlen, mind Cserei esetében működik az a patriotizmus-modell, amelynek legfőbb attribútuma a *regionalizmus*. Sőt azt is fel kell ismernünk, hogy Bethlen és Cserei diskurzusainak szinte azonos Erdély-központúsága nem abból adódik, hogy ugyanazokat a tapasztalatokat élték meg, majd szövegezték meg, hanem elsősorban abból, hogy hasonló mentális és szellemi horizontokból értékelték tapasztalataikat. Erőteljesen eltérő társadalmi pozícióik és közéleti szerepeik ellenére is, hasonló olvasmányanyagon iskoláztak, ugyanazon egyházhoz tartoztak, és végül, de nem utolsósorban, ugyanabban a régióban éltek, ugyanazt a régiót tekintették hazájuknak. Talán nem túlzás a kettejük példá-

jára (is) hagyatkozva azt feltételezni, hogy a patriotizmusukat jellemző regionalitás a kora újkori erdélyi kálvinista elit mentalitását tükrözi.

Ha e két gondolkodó patriotizmusának, sőt ezen belül is a regionalizmusuk eltérő jegyeit szemlézem, legfontosabbnak ítélem, túl az eltérő családi, társadalmi és iskolázottságbeli különbségeiken, életkorukat, hiszen a 42 éves Cserei életpályája közepénél tart, míg a 67 éves Bethlen öregnek, sőt aggastyánnak számít. Ez utóbbi, antropológiai szempontból az öregség azon első fázisában tart, amelyet a maximális szellemi (be)érés fázisával azonosítanak.³⁸ Tudása és tekintélye egyaránt impozáns, konkrétan Bethlen esetében, ehhez hozzáadódik a rabság extrém tapasztalata is, ami ugyancsak gondolatai és ítéletei hitelességét, érvényességét erősíti mind kifele, olvasóinak, a családtagoknak, mind befelé, önmaga számára. Szinte méltatlan a próféta és mártír karizmát felmutató Bethlent, a szorgalmas, sokat olvasó és jegyzetelő, a cancellárhoz mérten, (még) tapasztalatlan Csereivel összehasonlítani.

Cserei diskurzusát az eszkatológikus funkciót ellátó politikai argumentumok dominálják, erőteljesen a kálvini üdvözüléstan kontextusába tagolva. A reformáció 16. századi és a puritanizmus 17. századi tradícióihoz nyúl vissza, továbbá a bibliai exegézis szolgáltatva analógiákból épít politikai magyarázatot. Noha ezek az elemek mind jelen vannak és hatnak Bethlen diskurzusában is, ő a bibliai analógiák és referenciák valóság-konstrukcióján túlmenően, a Cserei számára hozzáférhetetlen és nem is biztos érthető, kora újkori európai politikai valóság és közvélemény realitására épít. Teszi mindezt egy többnyelvű és kultúrájú nemzetközi kapcsolatrendszer működtetése és kontrollja birtokában. Bethlen cselekvő politikus, Cserei csupán elmélkedő szemlélő. Míg Bethlen felelősen részt vesz, sőt alakítja is azt a politikai valóságot, amely Erdély sorsát meghatározza, Cserei ezt nem is látja át egészében, csupán részleteiben, így aztán ezek következetességét és érvényét félre- vagy egyáltalán nem érti. Ez a magyarázata annak, hogy Cserei (sem) értette Bethlen *Columba Noé* c. röpiratát:

„A szegény Bethlen Miklós is megesék Szebenben. Amint örökké hallottam, senki nem elég okos magának, és a bölcs ember mikor megbotlik, mindenkor nagyobbat esik mint az együgyü. Szintén úgy jár a is, noha Erdélyben senki ésszel, elmével vele nem ért, és a római császár első ministerei között is tekintetben volt az ő nagy bölcseségeért: nagy bolondcságot cselekedék, egy projectumot ira, hogy Erdélyben minemü directio állítassék; az Austriai házból legyen ugyan az erdélyi fejedelemnek felesége, de a török-

38 *Other Ways of Growing Old*, eds. AMOSS, T. Pamela, HARRELL, Steven, Stanford, Stanford University Press, 1981, 2–3.

nek is adózzék. Több olyan haszontalanságok vadnak irásában, melyet egy csekély elméjü ember is megcsúfolhatna.”³⁹

A grotiusi koncepcióra épített, Erdély számára semlegességet biztosító projektet Cserei elutasította, nem mintha nem lett volna hozzá kellőképpen olvasott, hanem mert nem látta át és ismerte fel, Erdély miként lehetett volna alkupozióban. Cserei kortársai többnyire osztoztak ezen az állásponton.

IV. Konklúziók: egy lehetséges kora újkori erdélyi regionalizmus

Az előzőekben tárgyalt komparáció tanulságainak relevanciáját nincs szándékomban túlértékelni. Mégis nem lebecsülendő, hogy noha Cserei és Bethlen a kora újkori Erdély társadalmában is és kultúrájában is eltérően pozícionáltak, diskurzusaik, világlátásuk és valóságértelmezésük sok vonatkozásban azonos vagy legalábbis hasonló. Még ez a vázlatos vizsgálat is megengedi, hogy kijelenthessük: a kora újkori Erdélyben élő kálvinista értelmiségnek a patriotizmusában, a hazaként felfogott entitás, illetve a kálvinista egyház iránt érzett, megfogalmazott és reprezentált lojalitás legfőbb attribútuma a *regionalizmus*. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a regionalizmus nem csupán „lokál patritotizmus” vagy felekezeti elfogultság, hanem benne van a középkori értelemben vett *amor patriae*, vagyis a szűken értelmezett szülőföld (régión) szeretete, de implikálja a *patria* és *ecclesia* iránti elkötelezettségnek akár mártíromsággal járó felvállalását is. Továbbá politikailag és jogilag is szignifikáns fogalom, a hazaként (*patria*) definiált régióban a jogok, szabadságok, és privilégiumok feltétlen megőrzését és biztosítását szolgálja. A kora újkori Erdélyben mind a fejedelemség, mind a gubernium alatt a felekezeti szabadság megőrzése mellett, például a privilegizált székely és szász *universitas* kényesen vigyázott privilégiumainak védelmezéseire.

Következésképp megállapítható, hogy a kora újkori erdélyi regionalizmus egy olyan politikai természetű elkötelezettség az adott régió iránt, amely az ott élők jogainak tiszteletben tartását célozza meg, mert általa maga a régió, függetlenül az államformától, nyeri el funkcionális értelmét és végső jelentőségét. Így lesz a régióból a *haza* (*patria*), amely Bethlen Miklós, Cserei Mihály és kortársaik esetében, biztosra vehetjük, kizárólag Erdélyt jelentette.

39 CSEREI, 26 jegyzetben, *i. m.*, 332.